

Лекція 7: Аналітичні тенденції розвитку граматичного строю пізньої латини

1 Іменник

Артикль

2. Прикметник

3. Займенник

4. Дієслово

у латинській та романських
мовах

Іменник

- Латинський іменник мав категорії:
 - 1) роду,
 - 2) числа,
 - 3) відмінка,які позначались відповідними морфемами

Іменник: категорія роду

- Латинські іменники розподілялись на 3 роди:
 - 1) чоловічий,
 - 2) жіночий,
 - 3) середній

В основі родової класифікації лежав логічний принцип:

- **істоти** позначались переважно іменниками чоловічого і жіночого роду,
- **неістоти** – іменниками середнього роду

Категорія роду в романських мовах

- 1) Іменники у романських мовах розподіляються на два роди – чоловічий та жіночий.
- 2) Середній рід було втрачено.
- 3) У більшості випадків рід іменників в романських мовах співпадає.
- 4) Протиставлення по роду використовується романськими мовами як дистинктивна ознака різних лексичних одиниць:
 - ит.* il fine (мета) – la fine (кінець)
 - ісп.* el pez (риба) – la pez (смола)
 - порт.* o corte (поріз) - a corte (двір)
 - фр.* le mousse (юнга) – la mousse (мох)
- 5) Категорія роду відображається у складі імені флексіями ч.р. та ж. р. у всіх мовах крім французької. Найбільш розповсюджена опозиція ч.р. –о – ж.р. –а, або ч.р. Ø – ж.р. –а. В румунській мові: ч.р. -и, Ø – ж.р. -ă, -ea.

Категорія середнього роду

Почала втрачатись у період пізньої латини (III ст.). Середній рід не зберігся в жодній романській мові у такому вигляді, яким його знала класична латина.

Причини зникнення с.р.

1) Латинські іменники с.р. II відміни відрізнялись від іменників чоловічого роду тільки формами називного, знахідного, кличного відмінків, тому рано почався перехід іменників с.р. до розряду іменників ч.р. Наприклад,

у Плавта спостерігались коливання у вживанні :

nasum / nasus (ніс), dorsum / dorsus (спина),

caseum / caseus (сир)

У Петронія: *balneus замість balneum (лазня), caelus замість caelum (небо)*

!! У пізньолатинських епіграфічних пам'ятках форми середнього роду не зустрічаються зовсім

2) Іменники с.р. незалежно від типу відміни в називному та знахідному відмінках множини закінчувались на –а, що наближувало їх до однини іменників жіночого роду I відміни. Тому іменники с.р. зі збірним та матеріально-речовинним значенням було сприйнято романськими мовами як іменники **ж.р.**:

gaudia (**замість** gaudium) → *ит. gioia*, *фр. joie*,

folia (**замість** folium) → *ит. foglia*, *ісп. hoja*, *фр.*

feuille, *рум. foaie*

Іменники взаємного роду

Втрата с.р. не торкнулась всієї системи романських мов. Так, у східно-романських мовах розбіжності між іменниками ч.р. та с.р. у множині закріпились на новій основі.

Виник новий тип **гетерогенних іменників, або іменників взаємного роду** з формою ч.р. у однині та формою ж.р. у множині:

рум. lemn – lemne (ліс), semn – semne (знак), fapt – fapte (дія), sat – sate (село)

В італійській мові це непродуктивний ряд іменників.

До іменників цієї категорії близька так звана категорія абстрагованої якості у іспанській мові, яка передається артиклем середнього роду (neutro):

lo nuevo “нове”,

el rey (“король”) – lo rey (“якість, властива королю”)

Іменник: відміна

Латинські іменники розподілялись у відповідності до їх закінчень на 5 груп – відмін (*рос.* склонение):

I відміна – *capra*, -ae

II відміна – *lupus*, -i

III відміна – *canis*, -is

IV відміна – *fructus*, us

V відміна – *species*, -ei

Іменники V відміни

Через невелику кількість іменників IV та V відмін, вони стали рано проявляти тенденцію до злиття з іншими відмінами.

Наприклад: **(V) materies, luxuries**

вже в класичний період стали вживатись як іменники першої відміни: **materia, luxuria**

Те саме відбулось з іменниками:

facies → **facia**

glacies → **glacia** (*ит. ghiaccia, фр. glace, рум. ghiata*)

В Іберії, у південній Галії та у південній Італії продовжували вживатись форми типу **facies** (*ісп. haz, пров. fatz, сіцил. fattši*)

Тільки **res,-ei, fides, -ei** асимілювались з іменниками III відміни

Іменники IV відміни

Поступово стали вживатись як іменники II відміни. У Плавта, Теренція зустрічаються форми родового відмінку:

fructi *замість* **fructus**

gemitī *замість* **gemitus**

tumulti *замість* **tumultus**

2 іменники: *nurus* (невістка), *socrus* (теща)
асимілювались як іменники I відміни:

Appendix Probi: nura, socra

! Отже, кількість типів відмін в пізній латині зменшилась з 5-ти до 3-х

Категорія числа

Західно-романські мови

(пров., фр., ретором., ісп.,
порт., катал., північно-іт.
діалекти)

- Показниками множини стали:
 - 1) морфема –s,
 - 2) артикль,
 - 3) чергування основи

Наприклад,

ісп. puerta – puertas,
hombre – hombres

фр. le garçon – les garçons,
le cheval – les chevaux

Східно-романські мови (іт., рум., далмат.)

- Показником множини стали голосні –і
(множина ч.р. та ж.р.),
-е (множина ж.р.).

Наприклад,

рум. frate – frati (брат),

copil - copii (дитя), casa – case
(дом), femeie – femei (жінка)

іт. fratello – fratelli, casa – case,
(la) moglie – (le) moglie

Відмінок

- Поступове скорочення кількості відмінків стало загально романською тенденцією. Наприкінці римського періоду збереглось тільки **2 відмінки** – **називний та знахідний, на сході Романії – 3 відмінки (називний, знахідний, давальний).**

Причини:

- 1) Синкретизм (грець. з`єднання) відмінків – збіг флексій у іменників різних типів відмін.
- 2) Відпадиння кінцевих приголосних, у першу чергу –т, збільшило кількість омонімічних відмінкових форм, що сприяло їх поступовій заміні відповідними прийменниковими конструкціями:

Прийменникові конструкції

- **Родовий відмінок** замінився конструкцією “de + ablativus”: demidium de praeda (Плавт) замість demidium praedae (половина здобичи); liber de fratre замість fratris liber
- **Давальний відмінок** → “ad + accusativus”: litteras ad te mitto (Цицерон) замість litteras tibi mitto
- **Ablativus** → de, ab, ex, apud: dulcis ab hac voce (солодким голосом), de manibus suis (своїми руками)

Іменник у романських мовах

- Більшість романських імен у однині походять від форми акузатива (знахідного відмінка).
- Від латинського номінатива (називного відмінка) походять деякі назви істот:

traditor → *фр.* traître

soror → *ит.* suora, *фр.* sœur

judex → *ісп.* Juez

deus → *порт.* Deus

latro → катал. lladre, іт. ladro

- Категорія відмінка у іменників є тільки в балкано-романських мовах, де протиставлені називний-знахідний і родовий-давальний.

Висновок

- Аналітизм романського іменника характеризується:
 - 1) Заміною синтетичних відмінкових форм описовими прийменниковими конструкціями.
 - 2) Появою артиклів – нових показників граматичної оформленості, що є самостійними морфологічними одиницями і виражають категорію означеності-неозначеності (детермінації).

Артикль

- **основний** засіб вираження категорії детермінації (означеності-неозначеності);
 - **додатковий** засіб (для французької мови – основний) вираження категорій роду та числа.
- !!! В латинській мові артиклі були відсутні.
- !!! Романський означений артикль походить від латинського вказівного займенника *ille* (нар.-лат. *illu*) “той”, у сардинській мові *ipse* (*ipsu*) “сам”.

енклітики/проклітики

У латинській мові були особливі слова, що не мали наголосу:

- 1) енклітики (*від грець. enklitikos*– той, що нахиляється назад) - ненаголошені слова, що фонетично приєднуються до попереднього наголошеного слова (куд́а же ви?; páter te vídet, займенник te – енклітика і не має наголосу)
- 2) проклітики (*від грець. proklitikos*– той, що нахиляється вперед) - ненаголошені слова, що фонетично приєднуються до наступного наголошеного слова (на стенé; páter venit ad té, прийменник ad втратив наголос і перетворився на проклітику).

Енклітики і проклітики були односкладовими, максимум двоскладовими словами, які спирались на попереднє або наступне слово, з яким вони утворювали сполучення, що дорівнювались одному слову та мали один наголос.

Вказівний займенник ille

став вживатись перед іменником у пізньолатинський період.

Спочатку не було твердого проклітичного або енклітичного розташування артикля: конструкції ille homo або homo ille були рівноправними.

Але у всіх провінціях Римської імперії, крім східних, став переважати порядок ille homo (ille – препозитивний, проклітичний артикль).

Компонент ille став **поступово** втрачати наголос, перетворюючись на проклітику, що пояснює відпадиння одного зі складів – або 1-го, або 2-го.

- На сході перевагу було віддано порядку homo ille, що підкріплюється болгарською традицією.
- Тут компонент ille перетворився на енклітику і утворює з іменем тісні сполучення
- Так, спочатку формою жіночого роду були: sarpa-lla, vulpe-lla
- У балкано-романських мовах означений артикль закріплений у постпозиції до першого слова іменної групи, іменника або прикметника, з яким він зливається як флексія. Означений артикль відмінюється.

Висновок

- Займенники *ille* (нар.-лат. *illu*) “той” та *ipse* (*ipsu*) “сам” втратили вказівне значення и стали вживатись у анафоричній функції (повторна номінація – *video hominem...ille (homo)...*).
- У неавтономній позиції поряд з іменником з них утворився означений артикль, у незалежній позиції – придієслівний особовий займенник 3-ої особи, який був відсутнім у латині.

Невизначений артикль однини

з'явився значно пізніше від латинського кількісного числівника unus, -a, -um.

Основною функцією стала «сингуляризація» об'єкта, його ізоляція від всієї маси таких самих об'єктів.

Форма множини невизначеного артикля була відсутньою у пізній латині.

Невизначена множинність позначається спеціальною формою артикля у французькій мові: **des**. У інших романських мовах вона не має спеціальних способів позначення і передається формами іменника у множині без артикля.

Прикметник

- Флексії прикметників класичної латини змінювались в залежності від роду, числа, відмінка визначуваного іменника.
- В літературній латині прикметники відмінювались у відповідності до 3-х перших типів відмін іменника.
- За типом родових флексій прикметники розподілялись на 3 групи:
 - 1) **прикметники 3-х закінчень** (для кожного роду) : *magnus, magna, magnum* (великий), *pulcher, pulchra, pulchrum* (гарний);
 - 2) **прикметники 2-х закінчень** (одне – для ч. та ж.р.; інше - для середнього): *socialis, sociale* (общественный), *communis, commune* (общий);
 - 3) **прикметники з однією флексією** для всіх родів: : *felix* (щасливий), *pauper* (бідний).

- В залежності від типу відміни прикметники розподілялись на дві групи:

- 1) прикметники ж.р. на –а відмінювались за I відміною, прикметники ч.р. на -us, -er і середнього на -um відмінювались за II відміною;
- 2) Всі інші відмінювались за III відміною іменників

Прикметник: зміни у пізній латині

- 1) Прикметники з однією та двома флексіями зникли, набувши трьох флексій. Наприклад, *proclivis, proclive* (похилий) → *proclivus, -a, -um*
- 2) Прикметники на *-er* перейшли у групу на *-us*. Наприклад, : *miser* (нещасний) → *miserus* , *sacer* (посвящений) → *sacrus*.

Багато таких прикладів у **Appendix Probi**: *teter non tetrus* (гидкий), *acre non acrus* (гострий), *tristis non tristus* (сумний).

З втратою с.р. прикметники стали розподіляться за двома групами:

- 1) – форми з різними закінченнями для ч. та ж.р.: *malus*, *mala* (поганий);
- 2) – форми з одним закінченням для ч. та ж. р. : *triste*, *viride* (зелений).

Такий розподіл прикметників зберігся у всіх романських мовах:

- *франц.* *bon*, *bonne*; *ит.* *buono*, *buona*; *рум.* *bun*, *bună* (хороший) - I група;
- *ит.* *felice*, *рум.* *ferice* (щасливий) - II група.

Відмінювання прикметників

- Подібно до іменників прикметники зберегли тільки форми називного та знахідного відмінків в обох числах

Ступені порівняння

- У класичній латині для утворення ступенів порівняння використовувались синтетичні морфологічні засоби:
 - 1) суфікси -ior, -ius — для порівняльного ступеня: fortior, fortius (сильніший);
 - 2) суфікси -issimus, -a, -um — для найвищого ступеня: fortissimus, -a, -um (найсильніший).

Народна латина

- В народній латині синтетичні форми стали витіснятись аналітичними конструкціями з прислівниками:

- 1) **magis** (рідше **plus**), **minus** для позначення порівняльного ступеня: **magis altus** (більш високий), **plus miser** (жалюгідніший);
- 2) **maxime**, рідше **bene**, **super**, **valde** – для найвищого ступеня: **valde pulchra** (найгарніша).

Прикметник в сучасних романських мовах

- ступені порівняння утворюються аналітично:
 - 1) в іберо-романських та балкано-романських мовах закріпилась форма MAGIS > исп. *más*, рум. *mai*,
 - 2) в гало-романських та італо-романських мовах — форма PLUS > итал. *più*, франц. *plus*.
- Новоутворення романського періоду – **абсолютний найвищий ступінь 3** прислівниками:
 - 1) **multum**:
ит. molto grazioso (дуже гарний),
исп. muy hermoso,
порт. muito grande (дуже великий);
 - 2) **fortis** : *рум.* foarte frumos (дуже гарний);
 - 3) **trans** : *франц.* très grand.

Суплетивні форми

- Латинські суфіксально-суплетивні форми порівняльного ступеня збереглись (всюди, крім балкано-романських мов) у деяких прикметників та відповідних прислівників:

франц. grand 'великий' – *maieur* 'більший',
исп. grande — *mayor*, *итал. grande* -
maggiore.

Особові займенники

- зберегли відмінникову парадигму:

У більшості романських мов протиставлені суб`єктні та об`єктні форми, а у 3-ій особі – суб`єктні, прямооб`єктні та непрямооб`єктні (рос. косвенные) форми.

- Протиставлення у роді (ч. та ж.) також відбувається тільки у 3-ій особі, для якої утворились на основі вказівних займенників відсутні у латині особові суб`єктні займенники 3 особи однини.

- У пізній латині форма 1-ї особи однини *ĕgo* замінилась на *ĕo* (можливо умбрського походження) → романські мови: *іт.* *io*; *рум.* *eu*; *ісп.* *yo*; *порт.* *eu*; (*ст.-фр.*) *gié* → *фр.* *je*; *сард.* *eo*; *пров.* *ieu*
- Форма 2-ї особи *tu* залишилась без змін.

присвійні займенники

- 1) утворення за аналогією з формою *meus* форм *teus*, *seus*, які найбільше розповсюдились у центральній частині Апеннінського півострова та Південної Галії;
- 2) за аналогією з архаїчними формами *sus*, *sa*, *sum* утворення форм *mus*, *ma*, *mum*; *tus*, *ta*, *tum*;
- 3) за аналогією з вокативом чоловічого роду *mi* поява форми жіночого роду *mi* від латинського *mea*;
- 4) закріплення в народній латині архаїчної форми *voster* за аналогією з *noster* замість *vester*: іт. *vostro*, ісп. *vuestro*, фр. *votre*.

Відносні та питальні займенники

Питальні займенники quis, quid, qui, quae, quod вказували на можливість слідування за ними імені та вживались:

- у функції додатків: Quod negotium facit? (яку роботу він виконує?);
- самостійно (Quis venit?);
- як засоби зв'язку у підрядних реченнях (крім означальних).

Відносні займенники qui, quae, quod вводили підрядні означальні речення і заміщували підмет головного речення.

У народній латині спільність відносних та питальних займенників ще більше зросла. У романських мовах ці займенники зберегли ті ж самі функції. Позиція та інтонація залишаються основними показниками їх конкретного значення.

інновації у системі дієслова:

1. В процесі переходу від латині до романських мов чотири латинські дієвідміни (I – на ARE, II – на Ē, III – на Ĕ, IV – на IRE) перейшли у три, оскільки парадигми II та III дієвідмін перестали розрізняватись.
2. Особова флексія дієслова частково збереглась у романських мовах і виражає в синтезі протиставлення за особою та числом.

- 3. Із часових форм літературної латині у пізній період збереглись лише форми теперішнього часу всіх способів, імперфекта дійсного способу, перфекта дійсного способу та кон'юнктива (рос. сослагательное наклонение), а в деяких областях Романії і форми плюсквамперфекту дійсного способу та кон'юнктива (рос. сослагательное наклонение).

Взамін утрачених форм творились нові аналітичні конструкції:

- 1) замість простого перфекта закріпились перфективно-результативні перифрази типа *habeo scriptam* (теперішній час від *habere* + пасивний дієприкметник минулого часу) та *est praeteritus* (теперішній час дієслова *esse* + пасивний дієприкметник минулого часу);
- 2) замість форми майбутнього часу закріпились перифрази модального характеру: на заході Романії з дієсловом *habere* (*cantare habeo*), на сході Романії з дієсловом *volere* (*voleo cantare*);
- 3) утворення умовного способу – кондиціоналу: найширше розповсюдження має кондиціонал, що походить від перифрази «інфінітив + імперфект дієслова *habere*» (*cantare habebat*).